

ВИБІР МОТИВАЦІЙНОЇ ОЗНАКИ У ПРОЦЕСІ НОМІНАЦІЇ ФРАЗЕМ ІЗ КОЛОРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

У пропонованій розвідці зроблена спроба аналізу особливостей номінації та чинників мотивації фразеологічних одиниць із колоративним компонентом.

Ключові слова: номінація, мотивація, внутрішня форма, фразеологічні одиниці з колоративним компонентом.

Посилений інтерес у мовознавстві до мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються у структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості [8, 204] дозволяє хоч би часткове пояснення цієї системи, вияв психічних процесів, які є посередниками між мовним і концептуальним, процедурою отримання, обробки та переробки інформації, набутої чуттєво-емпіричним шляхом, внутрішнім мисленнєвим відображенням при взаємодії з позасвідомими процесами.

Вивченню мотиваційних процесів переважно в руслі когнітивної лінгвістики присвячено праці як українських, так і зарубіжних мовознавців А.Д. Аділової, А.Г. Антипова, О.І. Блінової, Т.І. Вендиної, М.М. Гінатуліна, П.Ю. Гриценка, Т.Л. Канделаки, П.А. Катишева, Т.Р. Кияка, В.К. Павела, О.С.Пальчевської, О.О. Селіванової, О.В. Тиценка, С.М. Толстой, І.С. Улуханова, Н.А. Цимбал, О.О. Штейнгарта та ін. Оновні проблеми, які знаходять висвітлення у роботах дослідників: типологія і функціонування мотиваційних ознак, детермінованість вибору мотиваційної ознаки, типологія мотиваційних відношень, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, зв'язок мотивації з категоріями словотвору тощо. Однак на сьогодні залишаються не з'ясованими ряд питань: не уніфікована термінологія теорії мотивації, класифікація мотиваційних типів у цілому залишається суперечливою, у лінгвістичній літературі все частіше з'являються сумніви в абсолютизації синтаксичного підґрунтя мотиваційних відношень, далеко не повно виявлені мотиваційні зв'язки лексики різних тематичних груп та їх функціональних сфер. Недослідженість ряду питань і робить актуальною пропоновану розвідку.

Мета відповідного дослідження полягає у спробі розглянути проблему зумовленості вибору мотиваційної ознаки у процесі номінації фразеологічних одиниць із колоративним компонентом *чорний/білий*.

Як відомо, у переважній більшості випадків утворення нової лексеми відбувається на базі вже існуючої в мові, тобто в процесі вторинної номінації, що ґрунтується на встановленні асоціативних зв'язків між двома або більше об'єктами навколишньої дійсності. Номени вторинної номінації завжди семантично обумовлені, оскільки містять у собі елементи значення слів, які стали основою для їхнього утворення. Застосування когнітивного аспекту дослідження номінаційних процесів уможливує з'ясування того факту, що при творенні номінативних одиниць використовуються різні психічні механізми, пізнавальні можливості свідомості, що зумовлює принципово новий погляд на диференціацію мотиваційних відношень.

Невід'ємною частиною теорії номінації (насамперед вторинної) є теорія мотиваційної номінації. Мотивацію, усвідомлюючи за О.І. Бліновою, розуміємо як зв'язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семемі) і звукової оболонки слова (лексеми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю [3, 186].

В акті мотивованої номінації за основу береться одна або декілька найпомітніших рис, що виходить на перший план при характеристиці того чи іншого предмета, та має у певній мові назву. Така особливість визначається як «мотиваційна ознака» (мотиватор) [10, 116]. Вибір мотиваційної ознаки мовцем зумовлюється також ментально-психічними та соціальними особливостями сприйняття ним світу.

Мотиваційна ознака вербально експлікує внутрішню форму (ВФ) слова, у різноманітті трактування якої відбито різні підходи до аналізу значення слова й мови в цілому: ономаціологічний, який розглядає зміст мовних одиниць із погляду їх преференційної спрямованості, та семасіологічний, визначальним для якого є внутрішньо системні зв'язки й механізми семантичних змін в одиницях мови [5, 170]. Поняття внутрішньої форми з погляду формування номінативної

одиниці услід за В.Г. Гаком розуміємо, як невербальне утворення, що визначається тією ознакою, яка обирається як розрізнявальна і кладеться в основу найменування [4, 346].

Умотивованість внутрішньої форми слова залежить від її співвіднесеності з лексичним значенням. При цьому носії мови з легкістю можуть визначити принцип номінації даного об'єкта. Значення мотивованого слова (у сучасній лінгвістиці мотивованими прийнято вважати слова, які перебувають у відношеннях лексичної чи структурної мотивації і функціонують у межах речення), в переважній більшості випадків зрозуміле зі значення лексичної одиниці, що його мотивувала.

Для фразем внутрішня форма є центральною категорією в теорії мотивації. З позицій когнітивної фразеології ВФ вважають результатом дискурсивного мислення, який для свідомості носіїв мови є стимулом щодо формування значення мовного знака, саме внутрішня форма визначає «творчі можливості» останнього. При тому слід пам'ятати, що ВФ фразем, з одного боку, – результат складних мовно-мисленневих процесів, які об'єктивують у мові певні психічні форми відображення номінацій дійсності, з іншого – узагальнено-абстрагована ознака того поняття чи уявлення про денотат, який формує фразеологічні конотації. Принциповим для визначення статусу та ролі ВФ в семантиці фразем є те, що відповідна категорія є засобом об'єктивації у фразеологічній одиниці (ФО) її мотивованості. Отже, одна із когнітивних функцій внутрішньої форми – здатність до мотивації фразеологічного значення.

Фразеологічна мотивація має свої відмітні особливості оскільки поняттєву основу значення фразеологізму як одиниці вторинної номінації становить взаємодія первинних і вторинних об'єктів найменувань. Семантичним перетворенням підлягають сигніфікативні елементи лексичних значень, які стають основоположними у формуванні ядра значення усього фразеологічного звороту (ФЗ). При цьому відбуваються зміни денотативної віднесеності, його знакової спрямованості на інший денотат, ситуацію, яка виражає інші відношення, що є наслідком образного сприйняття світу. Комунікативна значущість ФО при тому полягає в їх оцінності, емоційності та експресивності.

Проблема мотивованості фразеологічного значення сягає своїм корінням вчення античних філософів про довільну чи мотивовану природу мовного знака. У ближчий час Ф. де Соссюр вказував, що зв'язок між позначуванним, під яким він розумів поняття, і тим, що позначає, звуковим наповненням, довільний [9]. Е. Бенвеніст визнає такий зв'язок необхідним, вказуючи, що мотивованість мовного знака забезпечує його структурну єдність, білатеральність [2, 93-94].

Для фразеологізованої аналітичної сполуки генетично структуруючими формальними елементами є слова й вільносинтаксична конструкція, а змістовими – буквальне значення прототипу або слів-компонентів. Тому мотивованість ФО в порівнянні зі словом ієрархічно ускладнена. «Мотивованість на рівні слова це завжди часткова мотивованість, це лише деяка залежність значення від іншого значення (дериваційна зв'язаність значення). Мотивованість на рівні сполучення слів – це, як правило, повна мотивованість» [12, 117]. Т.З. Черданцева визначає її як комбіновану, на відміну від простої мотивованості окремого слова, комбінацію вже існуючих у мові мовних знаків, мотивованих і довільних, що, утворюючи синтагму, володіють здатністю набувати нового смислу, позначаючи нову об'єктивну реальність [11, 60]

Більшістю фразеологів визнається закономірність «тип мотивованості ФО – ступінь цілісності фразеологічного значення – тип ФО», в якій внутрішній формі відведена роль продукуючої ланки ступеня аналітизму фразеологічної семантики; тим самим чітко розмежовуються тип мотивованості значення ФО внутрішнім образом і похідність його із значенням компонентів. Оскільки у складі фраземи всі або деякі її компоненти переосмислюються, взаємозалежність семантики і форми фразем усвідомлюється через посередництво співвідношення значення ФО з прямим значенням слів, які входять до її складу.

Ми дотримуємося поглядів на слівну природу структурного елемента фразеологізму й переінтеграцію комплексу сем слова в процесі фразеологізації, тому схилиємося до визначення мотивованості фразеологічного значення синхронного зв'язку з буквальними значеннями компонентів.

Особлива роль при з'ясуванні мотивації фразеологічного значення належить колоративному компоненту, оскільки саме колоратив відіграє головну роль у вираженні семантики фразеологічного звороту.

Сталі сполучення з колоративним компонентом утворюють у мові давню, надзвичайно продуктивну лексико-семантичну групу і переважно являють собою роздільно оформлені двочленні структури, морфологічно представлені двома частинами мови – іменниками та прикметниками (словосполучення іменника з препозитивним прикметником). Найпродуктивнішими для української

мови є конструкції, побудовані за моделлю «ознака, якість – предмет»: *жовтий дім, білий командир, зелений коридор, чорна заздрість* тощо.

Сполучуваність субстантива з тим або іншим прикметником-кolorативом не випадкова, вона відображає певну закономірність, що пов'язана зі змістовим навантаженням атрибутива. До того ж змістова константа кольоропозначення не є незмінною, вона рухома і в різні історичні періоди отримує нове наповнення.

Звичайно, у створенні єдиного, смислового цілого, яким є фразеологізоване сполучення, беруть участь обидва його компоненти, але роль субстантива і ад'єктива в утворенні семантичної єдності елементів ФО є відмінною. У більшості сполучень прикметники на позначення кольору, виконуючи функцію означень, несуть особливе змістовне навантаження: привносять емоційно-експресивне значення, образно визначають та характеризують предмет.

Спробуємо розглянути принципи мотивації ФЗ, до структури яких входять колоративи-антоніми *чорний/білий*, що стали основою творення численної кількості ФО.

З'ясувати принципи мотивації допомагає аналіз символічних значень досліджуваних кольороназв. Символічне освоєння чорного кольору в українській мові має негативне забарвлення: чорний колір асоціюється з бідною, негараздами, злом, злочинністю тощо. Чорний – колір скорботи, трауру. Хоча це явище, мабуть, не можна розглядати як культурно-мовну універсалію. Кольоропозначенню *білий* притаманне особливе символічне позитивно-оцінне значення. Білий колір – це символ світла, дня, діяльного часу, а також символ божественного, святості, належності до ангелів. Такі асоціації пояснюються насамперед дією кольорів на психіку людини, естетичними уявленнями про прекрасне і потворне, добро і зло, радість і горе тощо.

Мотивація ФО з колоративним компонентом *чорний/білий* не є однорідною і за загальним механізмом може розглядатись як метафорична та метонімічна. Незважаючи на те, що й метафора, і метонімія є результатом асоціативного мислення, їхня семантична специфіка така, що при творенні фразеологізму задіюються різні мотиваційні ознаки. У метафори мотивація базується на конкретних ознаках значення мотивуючого слова і вже через них, вона опосередковано пов'язана з усім значенням ФО, у метонімії – на асоціативній суміжності предметів та явищ у просторі, позаяк у такому випадку лексема-мотиватор і мотивоване слово пов'язані один з одним безпосередньо всім спектром значення.

Метафоризація є найпродуктивнішим засобом творення фразеологізмів із колоративним компонентом, що виявляється у використанні знаків однієї концептосфери на позначення іншої, схожої з нею за якимось показником або асоційованої з нею. Метафора заперечує належність об'єкта до того класу, у який він насправді включений, і стверджує його входження до категорії, до якої він не може бути віднесений раціонально [1, 17].

Так в основу наведених метафоричних сполучень *білий континент* (Антарктида), *білі мухи, білі шапки, біла шуба, білий пух, біла буря, білий шлейф* тощо покладено асоціації з білим кольором як кольором снігу. На основі метафоризації прямих значень слів виникли такі ФО: *білі жнива* (збір бавовни), *біла отрута* (сіль) *чорний бізнес, чорна каса, чорний ринок, чорна біржа, чорна робота, чорний народ, чорний люд, чорна кістка, чорна порода* та інші. Субстантивний компонент у таких сполученнях має абстрактне значення з нарощенням переносного значення способом метафоризації у складі фразеологічної одиниці.

Стійкі сполучення слів термінологічного типу виникли також на основі метафоризації. Наприклад, сполучення *чорне золото* з'явилося внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, зберігаючи при цьому образність як елемент внутрішньої форми. Термінологічні сполуки *чорна ікра* та *чорне дерево* являють собою поєднання двох значень 'темний' та 'цінний'.

Незначну групу сталих сполучень слів становлять метафорично переосмислені на основі розвитку внутрішньої форми слів вільні словосполучення. Наприклад: *білий налив* – сорт яблук; *біле вугілля* – вода як джерело електроенергії тощо.

Чимала кількість ФО, до складу яких входять кольоропозначення *чорний/білий*, мотивована шляхом метонімічного перенесення. На думку дослідників, метонімія загалом «більш реалістична, ніж метафора: вона оперує не образно-асоціативною подібністю, а реальною суміжністю, зіставленням позначень чи їхньою парціальністю» [7, 181-182].

Наприклад, семантичний механізм появи сталого сполучення *білий, як голуб* полягає в метонімії (за схожістю кольору: позначення відтінку кольору волосся, яке стає білим внаслідок втрати кольору в старості); *білий пророк, біле братство* – семантичний механізм той же – метонімія: колір одягу переноситься на позначення членів секти; *Білий дім* – метонімія за схожістю кольору і функціональному переносі (загальні виконавчі функції); *чорний пояс, чорні берети, білі коміці,*

білі халати – метонімічне перенесення на основі кольору одягу (форми) узагальненої назви людей у відповідному одязі. Механізм творення ФЗ *біла халатність*, *біла недбалість* зводиться до перенесення ознаки кольору одягу на особу, яка носить цей одяг, як функціонального переносу – за виконавчою функцією.

В основі творення оказіональних ФО *білий геноцид*, *біла смерть*, *білий ворог*, *біла небезпека* із значенням ‘пов’язаний із наркотиками’ лежить переносне вживання прикметника *білий*, а саме: ‘очищений’, ‘білого кольору’ (про наркотики) і асоціює з поняттям вимирання, смертельний кінець. Семантичний механізм творення зазначених фразем ґрунтується на метонімії (за схожістю кольору наркотичної речовини) і функціональному переносі (за виконуваною функцією).

Фразеологічні одиниці *чорна гвардія*, *чорний барон*, *чорна бригада*, *чорна сотня*, *чорна Фатіма* – утворилися на основі функціонального переносу, де за основу взято загальні виконавчі функції з негативною оцінкою. Наприклад, вираз *чорна сотня* позначав озброєних дружин монархічних організацій, створених для боротьби з революційним рухом; *чорна Фатіма* – узагальнена назва жінки-месниці, яка ставала смертницею після загибелі чоловіка.

Творення стійких сполучень *чорна зараза*, *чорна гостя*, *чорна ніч*, *чорна недуга*, *чорна хвороба*, *чорна віспа*, *чорний мор*, *чорний ворон*, *чорний тюльпан* базується на функціональному переносі значень субстантивного слова ‘смерть’. *Чорним вороном* називали тюремний автомобіль, яким забирали підозрюваних до в’язниці, подальша доля яких найчастіше закінчувалася смертю; *чорним тюльпаном* – літак, яким переправляли на Батьківщину цинкові труни з загиблими, що виконували інтернаціональний обов’язок.

Синонімічні ФЗ *біле полум’я* та *біла пожежа*, що наявні в контекстах: *Навколо все горить білим полум’ям, а садки коло хат цвітуть* (В. Шевчук); *Закривають весь світ! Все несамовитіше; часом, як від крил білої пожежі з скаженства сіяні* (В. Барка), на нашу думку мотивовані порізному: ФО *біле полум’я* утворена шляхом метафоричного перенесення ознаки на основі прихованого порівняння з певним предметом, що наділений білим кольором: це білий колір дерев у період цвітіння, і велика кількість цвіту. Пояснення формування фразеологічного звороту *біла пожежа*, на нашу думку, слід шукати в асоціації з вогнем і сонцем, які пов’язані у свідомості людини з теплом і світлом. Навіть тоді, коли сонце осмислено насамперед як джерело тепла, воно сприймається і як джерело світла. Якщо визнати той факт, що універсальний людський досвід передбачає декілька потенційних фокусів (вони пов’язані між собою, але не однакові): денне світло – сонячне світло – вогонь – спалахи догорання до сизого кольору, то стає зрозумілою мотивація фразеологічного звороту *біла пожежа*.

Пояснити, яким конкретно чинником зумовлено вибір мотиваційної ознаки певної ФО можна не завжди однозначно. Так у фразеологічному звороті *чорний день* знайшло відображення протистояння дня і ночі, хоча помітний відхід від чисто часових уявлень: світла і темної частини доби уособлює антитеза (оксюморон), бо справжній «божий» день має бути світлим, білим. Цей зворот, з одного боку, зберігає значення частини доби, а з іншого – позначає конкретний день тижня, коли відбулась якась трагічна або нерадісна подія. У поєднанні з прийменниками *про, на* (*про чорний день, на чорний день*) виражає тяжкий період у житті, який може продовжуватись набагато довше, ніж один день, і тому ФО отримує інше значення: ‘на майбутнє’, ‘про запас’. Наприклад: *Він [Варчук] переселився на хутір, обріс земелькою, грошенят на чорний день в землі схоронив* (М. Стельмах).

Виникненню сталих сполучень *чорна магія*, *чорний маг*, *чорна меса*, *чорні заклинання*, *чорна книга*, *чорне слово*, *чорна сила*, *чорний пророк*, *чорне духовенство* та ін. із значенням ‘диявольський’, ‘чаклунський’ могли сприяти забобонні уявлення про потойбічні, надприродні сили, на протигагу традиційному символічному уявленню про явища, що мають зв’язок із чимось божественним, священним, виразником чого є прикметник *білий*. Однак значення ‘диявольський’ має залишковий характер, у сучасній українській мові воно поступово замінюється оцінним негативним значенням. Наприклад, сполучення *чорна книга* має в сучасній українській мові й інше значення – ‘список небезпечних, підозрюваних осіб’; *чорні сили* (нечисті сили) – значення ‘реакційні’; *чорне слово*, споріднене з дією нечистої сили, означає лайливе, образливе слово, яке в свідомості сучасних носіїв мови не пов’язують із нечистою силою.

Вважають, що значення ‘контрреволюційний’ у ФО *біла армія*, *білі командири*, *білі банди*, *білий рух*, *білий офіцер* виникло від білого кольору прапора, що немовби символізував чистоту ідей білогвардійців. Однак існує думка, що «політичне» значення прикметника *білий* прийшло на російський мовний ґрунт із французької мови, де воно в перші десятиліття XIX століття, після реставрації династії Бурбонів, набуло значення ‘властивий монархії’, ‘такий, що захищає державний

устрій'. У російській мові, а відповідно і в українській, це значення засвідчено у 40-50 роках XIX століття [6, 76]. Після 1917 року з'явилися звороти, які наповнилися новим змістом: 'пов'язаний із самодержавством, царизмом', 'такий, що виступає на його захист', 'контрреволюційний'. Конотації прикметника *білий* відтоді стали оцінюватись як негативні аж до 1991 року. На сьогодні стали сполучення слів із цим значенням уже не мають такої яскраво вираженої негативної конотації. Навпаки, в публіцистичних текстах функціонують фраземи зі значенням «високого і святкового» зображення минулої історії: *білі герої, білі воїни, білий лицар, біла боротьба, біле минуле* та інші. Пор.: *Білі герої веди за собою маси неосвіченого населення країни* (Урядовий кур'єр, 2003, № 114, с. 3); *Біла боротьба залишила не абиякий слід в історії нашої держави* (Урядовий кур'єр, 2007, № 24, с. 7).

Отже, фразеологізми з колоративним компонентом – це стійкі утворення з образними (оцінно-емоційними, експресивними) значеннями, мотивованими внутрішньою формою прикметникових назв кольору на основі метафоричних та метонімічних перетворень, які набувають різних конотацій, символізують громадські, політичні моральні та інші узвичаєні погляди народу, репрезентують особливості світосприйняття українців, відображають їх ментальність і комунікативну прагматичність. Аналіз мотиваційних процесів фразеологічних одиниць, до складу яких входять кольоропозначення, дозволяє розкрити особливості етносвідомості, світобачення, проникнути в їх образно-асоціативні механізми, зрозуміти не тільки минуле, але й спрогнозувати майбутнє.

Подальший аналіз мотиваційних процесів можна провести досліджуючи механізми образного переосмислення фразеологічних одиниць із іншим компонентом-кольоропозначенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 442 с.
3. Блинова О.И. Явления мотивации слов. Лексикологический аспект / О.И. Блинова. – Томск: Издательство Томского университета, 1984. – 191 с.
4. Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 763с.
5. Заніздра Н.О., Шабуніна В.В. Внутрішня форма в аспекті мотивованості терміна-метафори / Н.О. Заніздра, В.В. Шабуніна // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. – Випуск 4 (57). – Частина 2. – 2009. – С. 168-172.
6. Зеленин А.В. Белые и красные / А.В. Зеленин // РЯШ. – 1999. – № 4. – С. 85-88.
7. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
8. Селіванова О.О. Проблема мотивації в когнітивному висвітленні / О.О. Селіванова // Записки з романо-германської філології. – Вип. 25. – 2010. – С. 204-217.
9. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 693 с.
10. Толстая С.М. Мотивационные семантические модели и картина мира / С.М. Толстая // Русский язык в научном освещении. – 2002. – № 1(3). – С. 112-127.
11. Черданцева Т.З. Итальянская фразеология и итальянцы: Различия и сходства итальянского и русского языков / Т.З. Черданцева. – М.: ЧеРо, 2000. – 301 с.
12. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – М., 1973. – 280 с.

В статье делается попытка анализа особенностей номинации и факторов мотивации фразеологических единиц с компонентом-цветонаименованием.

Ключевые слова: номинация, мотивация, внутренняя форма, фразеологические единицы с цветовым компонентом.

The article is an attempt to analyze peculiarities of nomination and the factors of motivation of phraseological units from colouristic component.

Key words: nomination, motivation, inner form, phraseological units from colouristic component.

УДК 811.161.2'371

Т. Л. Хомич

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ АКТУАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ ІНТЕНСИВНОСТІ ТА ПАРАМЕТРИЧНОСТІ

Стаття є фрагментарним дослідженням особливостей семантики конотативно маркованих лексичних одиниць, які містять у своїх значенневих планах домінуючий інтенсивно-параметричний складник, що здійснювалося на мовному матеріалі української художньої прози XXI століття.

Ключові слова: конотована лексична одиниця, семантична структура слова, денотативний макрокомпонент значення, конотативний макрокомпонент значення, інтенсивно-параметричний складник.